

*Юсупов Володимир Васильович* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії з проблем законодавчого вдосконалення діяльності ОВС Національної академії внутрішніх справ

## РОЗВИТОК КРИМІНАЛІСТИКИ В КИЇВСЬКІЙ, ОДЕСЬКІЙ, ХАРКІВСЬКІЙ НАУКОВИХ ШКОЛАХ: ГОЛОВНІ ЕТАПИ ТА ПЕРСОНАЛІЇ

*Досліджено розвиток криміналістики в Київській, Харківській та Одеській наукових школах, висвітлено роль у ньому вчених-криміналістів.*

**Ключові слова:** криміналістика; наукова школа; криміналістична наука.

*Исследовано развитие криминалистики в Киевской, Харьковской и Одесской научных школах, освещена роль в нем ученых-криминалистов.*

**Ключевые слова:** криминалистика; научная школа; криминалистическая наука.

*Development of criminalistics is explored at Kyiv, Kharkov and Odessa scientific school, the role in him scientists-criminal lawyers is shown.*

**Keywords:** criminalistics; scientific school; criminalistics science.

Формування криміналістики як науки нерозривно пов'язано із започаткуванням й утвердженням системи юридичної освіти в Україні на початку XIX ст., коли більша частина українських земель входила до складу Російської імперії. Саме тоді створено нові навчальні заклади, де обов'язковим було вивчення юриспруденції, зокрема: Ярославське училище правових наук (1803), Харківський (1805), Санкт-петербурзький (1819), Київський (1834), Одеський (1834) університети, Ніжинська гуманітарна гімназія (1840), Військова юридична академія (1867). Серед дисциплін, що викладали в університетах, були: поліцейські та кримінальні закони, російське державне та поліцейське право, кримінальне право. Це створювало сприятливі умови для детальнішого вивчення наук кримінального циклу, зокрема системи знань про розкриття злочинів.

Окремої дисципліни криміналістики в навчальних закладах того часу не було, тому читали лекції, проводили курси з криміналістики. Так, 1912 р. професор Р. А. Рейсс читав лекції з криміналістики в Олександрійській військово-юридичній академії (того року тут організовано практичні заняття з криміналістики) та Імператорському училищі правознавства в м. Петербурзі. Учений С. М. Трегубов на основі лекцій, прочитаних Р. А. Рейссом, прочитав спеціальний курс криміналістики в зазначених навчальних закладах. На курсах корпусу жандармів, які проводили 1871 р., вивчали антропометрію та дактилоскопію, особливості проведення слідчих дій.

У кінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії було створено експертні установи: Судово-фотографічну лабораторію (1893), кабінети науково-судової експертизи при прокурорах Санкт-петербурзької (1912), Московської (1914), Київської (1914) та Одеської (1914) судових палат. У цих закладах організовано своєрідне “підвищення кваліфікації” практичних працівників органів розслідування. Відповідне рішення вперше було прийнято на 3’їзді при Міністерстві юстиції, який проходив від 14 до 22 липня 1915 р. в м. Петрограді. На з’їзді обговорювали питання обов'язкового вивчення кандидатами на судові посади науково-технічних прийомів розслідування злочинів. На науково-практичному заході схвалено рішення про доцільність уведення теорії криміналістики в коло предметів університетського викладання на юридичних факультетах [1, с. 140].

У зв'язку з процесами вдосконалення практичних навиків поліції, судових слідчих і суддів на початку XX ст. на території України, постала загальноновизнана необхідність вивчення криміналістики й основ судової експертизи як у навчальних закладах юридичного спрямування, так і в експертних установах.

На початку XX ст. у містах Києві, Одесі та Харкові було відкрито кабінети науково-судової експертизи. Ці

заклади стали ініціаторами розвитку та широкого використання криміналістичних знань у боротьбі зі злочинністю, що сприяло запровадженню вивчення криміналістики в різних формах: окремі лекції, курси підвищення кваліфікації, викладання спеціальних дисциплін у юридичних і медичних навчальних закладах, іспити під час вступу на певні посади тощо. Тому історично склалося, що концентрація центрів розвитку криміналістики на початку ХХ ст. найактивніше проходила в трьох регіонах – Києві, Одесі, Харкові. У цих містах було започатковано криміналістичні наукові школи, які плідно функціонують і нині.

У квітні 1923 р. у Харкові, Києві, Одесі було створено кабінети експертизи, які поновили свою роботу на базі раніше утворених кабінетів, що тимчасово не функціонували у зв'язку із Жовтневим переворотом. Вони виконували функції проведення судових експертиз і надання практичної допомоги під час розслідування конкретних злочинів, були осередками запровадження наукових знань у слідчу та судову практику.

На початку 30-х років ХХ ст. систематично курс криміналістики читали в центральній школі Головного управління робітничо-селянської міліції, яка 1932 р. випустила перших експертів-криміналістів для науково-технічних відділів міліції. У 1935–1936 рр. було видано перший підручник з криміналістики для юридичних закладів (книга перша “Техніка і тактика розслідування злочинів”, книга друга “Методика розслідування окремих видів злочинів”). У 1938–1939 рр. було підготовлено новий підручник із криміналістики для юридичних закладів у двох книгах (автори С. О. Голунський, С. М. Потапов, І. М. Якимов, М. В. Терзієв та Б. М. Шавер, за редакцією А. Я. Вишинського). 1940 р. було видано підручник із криміналістики для юридичних шкіл Б. М. Шавера та А. І. Вінберга. Цього року в Україні вийшла праця М. Є. Євгенєва “Методика і тактика розслідування злочинів”.

У жовтні 1925 р. кабінети науково-судової експертизи перетворено на інститути науково-судової експертизи. Відтоді й розпочинається науково-дослідницька діяльність, яка започаткувала перші школи українських криміналістів: М. С. Бокаріуса, В. І. Фаворського, М. О. Петрова, М. П. Макаренка, С. М. Матвєєва, Ю. С. Сапожнікова та ін. Так, професор судової медицини М. С. Бокаріус, який очолив Харківський інститут науково-судової експертизи 1925 р., ще 1915 р. у праці “Судебная медицина в изложении для юристов” порушував питання про обов'язкове викладання судової медицини на юридичних факультетах університетів. За його безпосередньою участю на юридичному факультеті Харківського університету почали викладати курс криміналістики. Монографію М. С. Бокаріуса “Судебно-медицинское микроскопическое и микрохимическое исследование вещественных доказательств” (1910) уперше було видано в Україні. Він також підготував монографію “Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском розыском дознании” (1925), яка мала велике значення для подальшого розвитку теорії та практики судової експертизи.

Після Великої Вітчизняної війни (1941–1945) було відновлено науково-технічні відділи управлінь міліції, організовано нові криміналістичні заклади. У складі Центральної судово-медичної лабораторії Радянської армії створено криміналістичні відділення, Центральна криміналістична лабораторію Всесоюзного інституту юридичних наук.

У післявоєнні роки тривав подальший розвиток мереж судових закладів країни. 1946 р. створено Науково-дослідний інститут міліції Головного управління МВС СРСР (директор – Б. М. Комаринець), який керував усіма науково-технічними відділами органів внутрішніх справ, здійснив низку цінних наукових досліджень у галузі криміналістичної науки. Велике значення для розвитку криміналістики мало й створення Всесоюзного науково-дослідного інституту криміналістики Прокуратури СРСР (на чолі з С. П. Митричевим, згодом – А. І. Вінбергом).

Таким чином, значну роль у поширенні криміналістичних знань відіграв розвиток криміналістики в навчальних закладах міст Харкова, Києва, Одеси. Як зазначає професор Н. І. Клименко, “виникнення, розвиток і запровадження у слідчу практику криміналістичних знань в Україні безпосередньо пов'язані не тільки з науковою і практичною діяльністю науково-дослідних інститутів системи юстиції, експертно-криміналістичних підрозділів системи внутрішніх справ, але й кафедр криміналістики Харківського юридичного інституту, Київського та Одеського університетів” [2, с. 51–52].

Кафедру криміналістики Харківського інституту створено 1939 р., вона проіснувала до 1941 р. Самостійну кафедру організовано 1952 р., коли її відокремили із складу кафедри кримінального права, процесу та криміналістики. Це сприяло активізації навчального процесу, розробленню теоретичних проблем криміналістичної техніки, тактики й методики розслідування злочинів, розвитку наукового потенціалу.

Кафедру очолювали М. М. Бокаріус (1939–1941), В. П. Колмаков (1952–1957), О. Н. Колесніченко (1957–1982), В. О. Коновалова (1982–1996). З 1996 р. кафедру очолює академік Національної академії правових наук України,

заслужений діяч науки і техніки України доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько. Нині на кафедрі 3 доктори (В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько) та 16 кандидатів наук.

Викладачі кафедри здійснюють наукові дослідження з актуальних проблем криміналістики, зокрема: методики розслідування розкрадань на об'єктах агропромислового комплексу, убивств, екологічних злочинів, корисливо-насильницьких злочинів, злочинів у сфері економіки, криміналістичного вдосконалення організації та діяльності суду й правоохоронних органів у сучасних умовах та ін.

За часи діяльності кафедра видала серію підручників і навчальних посібників: “Криміналістична характеристика злочинів” (О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, 1985); “Методика розслідування розкрадань” (Г. А. Матусовський, 1988); “Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів” (за ред. В. Ю. Шепітька, 1998, 2001); “Допит: тактика і психологія” (В. О. Коновалова, 1999); “Судова бухгалтерія” (В. М. Глібко, О. П. Бушан, 2000); “Криміналістика” (за ред. В. Ю. Шепітька, 2001, 2004, 2008, 2010); “Криміналістика. Курс лекцій” (В. Ю. Шепітько, 2005); “Юридична психологія” (В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько, 2004, 2008) та ін.

При кафедрі засновано криміналістичний музей.

Викладання криміналістики на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка спочатку здійснювали викладачі кафедри кримінального права, яку від 1947 до 1971 р. очолював видатний учений, заслужений діяч науки УРСР доктор юридичних наук, професор С. І. Тихенко. Від 1975 до 1986 р. завідувачем кафедри був заслужений юрист України доктор юридичних наук, професор В. К. Лисиченко (з його ініціативи кафедра криміналістики стала самостійним структурним підрозділом юридичного факультету). Також створено навчально-криміналістичну та науково-дослідну лабораторію, на базі якої розпочались активні науково-дослідні роботи (навчальна лабораторія функціонує й нині). Від 1986 до 1997 р. кафедрі криміналістики очолював академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України доктор юридичних наук, професор В. Г. Гончаренко, який, водночас, обіймав і посаду декана юридичного факультету. З 1998 р. завідувачем кафедри став доктор юридичних наук, професор І. І. Котюк. На кафедрі працюють два доктори (Н. І. Клименко, І. І. Котюк) та вісім кандидатів наук.

У різні періоди викладачі кафедри досліджували питання методик розслідування злочинів у сфері торгівлі; порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту; розкрадань на підприємствах машинобудування; незаконного втручання в роботу автоматизованих систем і комп'ютерних мереж; злочинів, учинених під час надання медичної допомоги; судово-медичної експертизи утоплення; природи криміналістичних знань; теорій судової експертології та судової гносеології; проблем вивчення й удосконалення слідчої практики; застосування у розслідуванні пошукових науково-технічних засобів тощо.

Організатором наукової та педагогічної роботи в галузі криміналістики на юридичному факультеті Одеського державного університету, засновником одеської криміналістичної школи був видатний учений доктор юридичних наук, професор В. П. Колмаков, який працював в Одесі протягом 1968–1973 рр. Кафедру криміналістики було виокремлено в самостійну кафедру після утворення Одеської національної юридичної академії в січні 1998 р., нині її очолює доктор юридичних наук, професор В. В. Тищенко. На кафедрі працюють три доктори (В. Д. Берназ, О. Ю. Нетудихатка, В. В. Тищенко) та шість кандидатів наук.

На кафедрі здійснено дослідження низки теоретичних проблем криміналістики, методик розслідування економічних, насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів та злочинів, які вчинюють організовані злочинні групи; застосування криміналістичних прийомів і засобів для збирання, дослідження й використання доказів. Наукові пошуки працівників кафедри нині спрямовані на теоретичні та практичні проблеми розкриття й розслідування злочинів у сучасних умовах.

При кафедрі створено криміналістичну лабораторію та криміналістичний полігон. Відкрито філіал кафедри на базі Одеського науково-дослідного інституту судової експертизи.

Науково-педагогічний склад підготував монографії та навчальні посібники: “Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів” (В. В. Тищенко, 2007) “Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ” (В. В. Тищенко, 2002); “Судебная (криминалистическая) фотография: теория и практика” (І. В. Постіка, 2002); “Розслідування тяжких злочинів” (Ю. П. Аленін, В. В. Тищенко, Л. І. Аркуша, 2006); “Розкриття злочинів, пов'язаних з використанням вибухових пристроїв і вибухівки” (І. В. Постіка, Н. М. Шульга, 2008) та ін.

Найплідніше криміналістика розвивалася в школах МВС СРСР. Так, кафедрою криміналістики Київської ВШ МВС України ім. Ф. Е. Дзержинського, яку було створено як самостійний підрозділ 1964 р., керували П. М. Назаров

(1964–1970), М. В. Салтевський (1970–1979), В. П. Бахін (1979–1985), Є. Д. Лук'янчиков (1985–1993), П. Д. Біленчук (1993–1996), В. С. Кузьмічов (1996–2004). З 2004 р. кафедру очолює професор В. К. Весельський. На кафедрі працюють два доктори (А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов) та вісімнадцять кандидатів наук.

Науковці кафедри розробляли питання загальної теорії криміналістики, криміналістичної тактики й методики розслідування окремих видів злочинів, зокрема: розслідування вбивств на замовлення; методології криміналістичних наукових досліджень; удосконалення слідчої діяльності, розслідування злочинів у сфері банківського кредитування та фінансового шахрайства; розслідування торгівлі людьми, інформаційного забезпечення розслідування злочинів; тактики допиту; вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів МВС; організації і тактики встановлення алібі тощо. На базі кафедри створено криміналістичний музей, який активно використовують під час проведення занять із криміналістики.

Результати наукової роботи працівників кафедри опубліковано у працях: “Тактические основы расследования преступлений” (Є. Д. Лук'янчиков, В. С. Кузьмічов, 1989); “Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел” (В. П. Бахін, В. С. Кузьмічов, Є. Д. Лук'янчиков, 1990); “Потреби слідчої практики” (В. П. Бахін, О. О. Садченко, В. С. Кузьмічов, 1993); “Тактика допиту” (В. П. Бахін, В. К. Весельський, 1997); “Криміналістичний аналіз розслідування злочинів” (В. С. Кузьмічов, 2000); “Криміналістика” (В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко, 2001); “Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень” (А. В. Іщенко, 2003); “Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів” (А. В. Іщенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко, 2002); “Наукове забезпечення протидії злочинності” (А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Я. Ю. Кондратьєв, 2002); “Алібі у розкритті злочинів” (В. С. Кузьмічов, В. В. Юсупов, 2007); “Розслідування злочинів: міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика” (В. С. Кузьмічов, Ю. М. Черноус, 2008); “Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів” (авторський колектив кафедри, 2010).

Викладачі кафедри розробляли нові засоби криміналістичної техніки. Так, начальник кафедри М. В. Салтевський став автором винаходів “Фотоапарат судово-метричний” (1971), “Спосіб ідентифікації магнітофонів” (у співавторстві з Л. І. Громовенком, 1976), професор кафедри заслужений юрист України Ю. Ф. Жаріков запропонував “Спосіб ідентифікації апарата магнітного запису” (1988).

На кафедрі криміналістики було розроблено новий підхід до побудови курсу криміналістики для навчання спеціалістів на базі середньої юридичної освіти. У його межах підготовлено низку навчальних програм, “Окрему методику курсу криміналістики на базі середньої юридичної освіти”, підручник “Спеціалізований курс криміналістики” (1987).

Свідченням і певним показником розвитку наукової школи є видання підручників із криміналістики. Так, розроблені методики розслідування окремих видів злочинів узагальнили криміналісти харківської та київської наукових шкіл у підручнику “Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений”, за редакцією В. К. Лисиченка (1988). В Україні видано підручники “Криміналістика” за редакцією П. Д. Біленчука (1997, 1998, 2001); М. В. Салтевського “Криміналістика” (1999–2001, 2005); М. І. Скригонюка “Криміналістика” (2004), “Криміналістика” за редакцією В. Ю. Шепітька (1998, 2001, 2004, 2008, 2010) та ін.

Таким чином, започаткування викладання й вивчення криміналістики в навчальних закладах й експертних установах Києва, Одеси і Харкова сприяло створенню наукових центрів, а згодом – відповідних наукових шкіл. Осередками наукових шкіл були кафедри криміналістики у провідних навчальних закладах зазначених міст України, а їх основоположниками – керівники цих кафедр. Так, професор А. В. Іщенко зазначає, що “стосовно криміналістики слід сказати, що ні у колишньому СРСР, ні донедавна в Україні взагалі не існувало академічної криміналістичної науки. Криміналістика розвивалася й розвивається в рамках кафедр навчальних закладів та відомчих науково-дослідних установ” [3, с. 112]. Напрями наукових досліджень криміналістичних шкіл безпосередньо визначено практичними проблемами розкриття, розслідування та запобігання злочинам у конкретні історичні періоди.

Учені, які очолювали кафедри криміналістики (у Києві – С. І. Тихенко, В. К. Лисиченко, В. П. Бахін, В. Г. Гончаренко, М. В. Салтевський; у Харкові – М. М. Бокаріус, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько, в Одесі – В. П. Колмаков), підготували плеяду молодих фахівців, які пізніше ввійшли до шкіл українських криміналістів. Це Ю. П. Аленін, Л. Ю. Ароцкер, А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. А. Кириченко, Н. І. Клименко, Н. С. Карпов, В. С. Кузьмічов, В. В. Лисенко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, Г. А. Матусовський, М. Я. Сегай, В. В. Тищенко, Л. Д. Удалова, П. В. Цимбал, С. С. Чернявський та ін.

Розвиток криміналістичних наукових шкіл визначено потребами практики боротьби з новими злочинами,

удосконаленням наявних криміналістичних засобів і методів, вивченням передового досвіду протидії злочинності, зокрема й зарубіжного. Це сприяє ефективному функціонуванню практичних підрозділів правоохоронних органів, які використовують криміналістичні знання, напрацьовані в наукових школах, у протидії правопорушенням і злочинності. Такий взаємозв'язок є надійним фундаментом для подальшого розвитку криміналістики.

#### ***СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ***

1. Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України: За матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського НДІ судових експертиз з 1914–1941 рр. / Комаха В. О. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 512 с.
2. Клименко Н. І. Судова експертологія : [навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / Клименко Н. І. – К. : Ін Юре, 2007. – 528 с.
3. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : [монографія] / А. А. Іщенко ; за ред. І. П. Красюка. – К. : НАВСУ, 2003. – 359 с.